שינויים במפת המקומות הקדושים היהודיים בירושלים

רוחשת זו, השינוי שחל באופי העלייה לרגל למקומות הקדושים היהודיים בירושלים והתבססות מפת המקומות הקדושים יותר ויותר על קברי צדיקים, אין לחפש בהכרח רק בירושלים. שינוי זה קשור גם בתהליכים דתיים רחבים יותר שעוברת החברה היהודית-ישראלית בדור האחרון. חוץ מן השינויים שחלו בקרב בני עדות המזרח במדינת ישראל ובעליית מעמדם הפוליטי והחברתי, הרי יש לקשור את התופעות הדתיות הנדונות במאמר גם להתרחבות הפופולריות של החסידות ורבניה ובמשיכתם של רבים לתנועת התשובה. מתברר כי המאמינים הירושלמים מצאו תשובה לצרכיהם המשתנים לא רק בכותל המערבי, בקברי צדיקי החסידות במזרח אירופה, או בקברי צדיקי צפון אפריקה, אלא גם בהר המנוחות בירושלים, שם טמונים רבניהם וצדיקיהם.

דורון בר
מכון שכטר למדעי היהדות
ירושלים, ישראל

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

והאתנית המתעצבת מחדש של עולי הרגל הירושלמיים ומאפשרים למאמינים המקומיים למצוא מענה זמין, פשוט, ויעיל לצרכיהם הדתיים המשתנים.

מבחינה זו השתוותה ירושלים למקומות אחרים במדינת ישראל, שם הביא הביקוש הרב בקרב האוכלוסייה היהודית למקומות תפילה שבהם ניתן להדליק נרות, לבכות, ולנדור נדרים בדרך מסורתית ובהתאם לנהוג בקהילה ובמשפחה, ליצירה מלמטה של מקומות קדושים רבים. ציונים אלו ממלאים היום יותר ויותר את בתי הקברות היהודיים בכל רחבי הארץ ומספקים את צרכיהם של המאמינים.[68] כך קרה בשנים האחרונות גם בירושלים. התנועה המסיבית של עולי הרגל היהודיים בבתי הקברות של העיר, בעיקר בהר המנוחות אך גם בהר הזיתים, בבית הקברות בסנהדריה (שם נקבר בשנת 2013 הרב עובדיה יוסף), ובשיח' באדר, ההשתטחות על קברי הצדיקים המצויים שם והכינוסים ההמוניים סביבם שהמאפיין אותם הוא העדר גבולות דתיים ברורים וחוסר סדר ריטואלי, כל אלו מצביעים על שינוי דרמטי שחל בתפישת המרחב המקודש הירושלמי—בעמעום מרכזיות המקומות הקדושים ההיסטוריים ובהחלפתם באתרים קדושים עממיים. כמו בשאר חלקיה של הארץ, גם בירושלים נעשה תהליך זה כמעט ללא כל מעורבות ממסדית, פוליטית, ודתית אלא כתוצאה מפעילות של פרטים ומשפחות, עמותות, חסידויות, וארגונים אחרים התורמים להרחבת מפת הקדושה היהודית ביצירתיות רבה.

השינוי המתואר במאמר קשור קשר הדוק לתהליך שהתרחש בכותל המערבי. בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים עדיין נמשכו מאמינים רבים לשם, לאחר שמצאו שם מענה לצורך שלהם במקום קדוש. לאחר תשע-עשרה שנים של ניתוק ממקום זה, הייתה החזרה לכותל המערבי אמוציונאלית ומשמעותית עבור רבים. לא רק זאת אלא שבשנים הראשונות שלאחר המלחמה, כאשר הכללים במקום עדיין לא היו נוקשים, הרגישו את עצמם עולי הרגל חופשיים למדי להתנהג במקום בהתאם למסורתם ולמנהגיהם הדתיים הפרטיקולריים.[69] אך בהמשך, ככל שהכותל המערבי נהיה ממושטר יותר והפולחן בו הפך לפורמאלי יותר וגילויי ספונטאניות נאסרו שם, כך גם הרגישו את עצמם חלק מהמאמינים, במיוחד אלו הירושלמים, מודרים מן המקום. הכותל המערבי פותח כמקום קדוש כלל-יהודי ולא כמקום פולחן משפחתי וקהילתי, מה שגרם לכך שחלק מן המאמינים חיפש לעצמו מקומות קדושים אחרים בעיר ובסביבתה שבהם ניתן להתפלל בקול רם, לאכול סעודות מצווה, להדליק נרות, לבכות, ולשיר. המענה לצרכים אלו ניתן במקומות קדושים אחרים כמו קבר שמואל הנביא, קבר רחל, ובשנים האחרונות אף קבר דוד, וכן בבתי קברות של העיר, שם ניתן היה לבקש בקשות באמצעות הרבנים והצדיקים הקבורים בהם. שינוי זה השפיע וגיוון בצורה משמעותית את לוח השנה של עולי הרגל הירושלמים הפוקדים בתי קברות אלו וכיום ניתן למצוא כמעט בכל זמן נתון ובכל שבוע מקומות תפילה במקומות העלייה לרגל השונים.

נכון אמנם כי ירושלים, שחי בה ציבור דתי, מסורתי, וחרדי כה גדול, הצטרפה למגמת החייאת והבלטת בתי הקברות וקידושם בשלב מאוחר יחסית אל מול מקומות אחרים במדינה. אך משעשתה זאת, היה זה תהליך נרחב וגורף שבא לידי ביטוי בכל בתי הקברות של העיר. את ההסבר לתופעה

לרגל לקבר שמעון הצדיק, מצפון לעיר העתיקה ובאזור שיח' ג'ראח, זוכה בשנים האחרונות לפופולריות עצומה ורבים פוקדים את המקום. לשיא מגיעה תנועת הביקור במקום בל"ג בעומר, וחסידים רבים, שמעדיפים שלא לנסוע להילולה בקבר שמעון בר יוחאי במירון, מקיימים במקום את מצוות החלאקה—התספורת הראשונה לבני השלוש. ראו: *הילולת שמעון הצדיק: כ"ט בתשרי ירושלים* (ירושלים: חסדי יוסף, תשס"ט).

68. העלייה בחשיבותם של קברים כייצוגים של אנשים קדושים מאפיינת לא רק את הנעשה במדינת ישראל אלא גם מקומות שונים בעולם היהודי. בשנים האחרונות קודשו קברים רבים במקומות כמו צפון אפריקה בכלל ומרוקו בפרט ובמזרח ובמרכז אירופה. בולטים מבחינה זו הם שני האתרים המקודשים של תנועת חב"ד: ביתו של הרב מנחם מנדל שניאורסון וקברו בבית הקברות מונטיפיורי, שניהם בקווינס שבניו יורק, וכן המקום הקדוש של חסידות ברסלב: קבר ר' נחמן באומן. שני אתרים אלו מייצגים מגמה זו במלוא עוצמתה. על התופעה בכללותה ראו: יוני גארב, *יחידי הסגולות יהיו לעדרים: עיונים בקבלת המאה העשרים* (ירושלים: מכון שלום הרטמן, תשס"ה), 114.

69. Kobi Cohen-Hattab and Doron Bar, *The Western Wall: The Dispute over Israel's Holiest Site*, 1967–2000 (Leiden: Brill, 2020), 128–47.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

סיכום

בתקופה המודרנית, כחלק מצמיחת מדינת הלאום, פותחו במקומות רבים בעולם בתי קברות כסמלים לאומיים. בתי קברות צבאיים, בתי עלמין היסטוריים, או בתי קברות ייחודיים מבחינה גיאוגרפית או נושאית עוצבו כמוקדי קדושה אזרחית.[63] מדינת ישראל וירושלים אינם יוצאי דופן מבחינה זו, ובעיר שוכנים מספר רב של בתי קברות ייחודיים כאלו—בית הקברות הצבאי בהר הרצל, בית הקברות הטמפלרי במושבה הגרמנית, או בית הקברות הצבאי הבריטי בהר הצופים—שלכולם סיפור לאומי או היסטורי משמעותי.

אך בבתי הקברות היהודיים בירושלים קיים רובד ייחודי נוסף על זה הלאומי-ממלכתי, לאחר שרובם נהפכו למקומות קדושים אשר עולי רגל פוקדים אותם מתוך מטרה דתית. תהליך קידושם של בתי קברות אלו קשור בשינוי הדמוגרפי הגדול שחל באוכלוסייה היהודית של ירושלים בדורות האחרונים. לא רק שמספר היהודים החיים בירושלים גדל בצורה משמעותית, אלא שהחברה היהודית בעיר נעשתה יותר ויותר מסורתית, דתית, וחרדית.[64] שינוי סוציולוגי זה השפיע בצורה ניכרת על התפתחותם של המקומות הקדושים היהודיים בירושלים, שכן הביקוש למקומות קדושים גבר בצורה משמעותית. כמו בשאר חלקי הארץ,[65] גם בירושלים גברה והתרחבה ה"פריפריאליות" על חשבון ה"מרכזיות" ומפת המקומות הקדושים היהודיים כוללת עתה גם קברי צדיקים רבים. ירושלים היא כבר לא רק "עיר עולם" דתית, אלא גם עיר שחיה בה אוכלוסייה דתית גדולה שצרכיה הפולחניים נענים על ידי פיתוחם "מלמטה" של קברים אלו והבלטתם.

בניגוד לדת הנוצרית, שנטתה לבסס מקומות קדושים על מיתוסים של נס והתגלות ושהשתמשה בשרידי קדושים כמוקדי קדושה, נמנעה מכך בדרך כלל היהדות והעדיפה לקדש את המרחב באמצעות קברים שהיוו אמצעי נוח ליצירת מקום קדוש ומרחב מקודש. כך קרה לאורך ההיסטוריה בגליל, כאשר מקומות קבורתם של תנאים ואמוראים אותרו והפכו ליעד לעלייה לרגל, וכך קרה גם בירושלים כאשר קברי דוד, חולדה, או כלבא שבוע קודשו ומשכו עולי רגל.[66] אך בעוד שבעבר הייתה מורכבת מפת המקומות הקדושים היהודיים ממוקד בולט אחד—הר הבית ובצדו קבריהם של גיבורים תנ"כיים (רחל, שמואל, שמעון הצדיק, ועוד)—חל בדור האחרון שינוי גדול במציאות זו. לאחר שבמשך דורות רבים לא אפשרו הקדושה היתרה של ירושלים ומעמדה המיתי והמקדשי המיוחד של העיר את היצירה של מקומות קדושים יהודיים מתחרים לכותל המערבי ולמקומות הקדושים ההיסטוריים האחרים, הרי בשנים האחרונות השתנתה מציאות זו. הסכר נפרץ, ויותר ויותר מקומות קדושים בעלי מעמד משני, קברים קדושים של דמויות בני-זמננו, עלו על גבי מפת הקדושה של העיר. אלו עמדו עתה צד בצד ליד הקברים הקדושים ההיסטוריים.[67] קברים אלו הם רבים ופרושים על פני המרחב, מחוברים לזהות הדתית

63. George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press, 1990); Meg Green, *Rest in Peace: A History of American Cemeteries* (Minneapolis, MN: Twenty-First Century Books, 2007).

64. בשנת 1967 חייתה בירושלים אוכלוסייה של 266,300 איש ואילו בשנת 2012 כבר עמד מספר התושבים בעיר על 815,300 נפש, גידול של פי שלוש. במקביל חל גידול ניכר בשיעור התושבים הדתיים והחרדים בעיר. בשנת 2012 הגדירו את עצמם 31 אחוז מתושבי העיר כחרדים ואלו הצטרפו ל-21 אחוזים של דתיים, 11 אחוז מסורתיים-דתיים, ו-17 אחוז מסורתיים. עולה אם כן כי כ-80 אחוז מאוכלוסיית העיר היהודית הגדירה את עצמה כדתית בצורה כזאת או אחרת, שיעור הגבוה פי שניים מאחוז הדתיים בשאר חלקיה של מדינת ישראל. ראו: מאיה חושן ואחרים, עורכים, *שנתון סטטיסטי לירושלים* (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תשע"ד), 53, 107.

65. למקרה נוסף של "עיר קודש" הנמצאת על התפר בין מרכז לפריפריה ראו את: נגה שני ומירב אהרון-גוטמן, "עבודת המקום בעיר צפת: בין מרכז דתי לפריפריה מדינתית," *סוציולוגיה ישראלית* יז, מס. 1 (תשע"ה): 57–78.

66. זאב וילנאי, *מצבות קודש בארץ ישראל: תיאור הקברים הקדושים בלוויית ציורים ותמונות* (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א).

67. בשנים האחרונות יצאו לאור קונטרסים וספרונים רבים המעידים על הפופולריות של קבר רחל. ראו למשל: יאיר וינשטוק, *אמא רחל: סיפורי ישועות בני זמננו בקבר רחל אמנו* (ירושלים: מוסדות קבר רחל, תש"ע); *לקט תפילות ליישועה: לקט תפילות המסוגלות ליישועה בכל עת אצל מאמע רחל ובכל המקומות הקדושים* (ירושלים: מוסדות קבר רחל, תשע"ז); גם העלייה

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

המתחדשת. אך המרכזיות הגיאוגרפית של הקבר לבדה לא יכולה להסביר את תנועת ההמונים למקום שנמשכים בעיקר לחוסר הפורמאליות המאפיין את בית הקברות. במיוחד בולטות הנשים המבקרות במקום, המהוות לעתים רוב מבין המתפללים. בניגוד לקברי צדיקים האחרים שמצויים בבתי הקברות האחרים בעיר, אשר מרבית הפוקדים אותם הם גברים, הרי הזמינות של הקבר בבית הקברות בשיח' באדר, והקרבה הרבה לשכונות העיר, מושכים נשים רבות אל השוליות ואל חוסר הפורמאליות של הריטואלים בבית קברות זה. יותר מכל ברור כי ההצלחה של הקבר והעלאתו על מפת המקומות הקדושים היא תוצאה של פיתוח מיתוס הקדושה של הקבר והפצת סיפורי ההצלה של נרפאים ושל זוכים לזיווג וסגולות אחרות, שהרחיבה עוד יותר את מעגל הפוקדים את המקום, כמו במקומות קדושים אחרים בארץ.

קדושת בית הקברות בשיח' באדר שונה מבתי הקברות האחרים שבהם עוסק המאמר גם בכך שמדובר כאן בקבר דומיננטי אחד שקדושתו היא שמושכת עולי רגל רבים למקום.[62] בשל העובדה שלא ניתן לקבור יותר בבית קברות זה ובשל אלמוניותם של הנקברים האחרים במקום, לא פותחו אתרי קודש נוספים שם. העובדה שפעילות המונית-פופולרית זו מתקיימת בקרבת קרית הלאום הסמוכה לכנסת ולבית המשפט העליון, מסמלי השלטון והממלכתיות הבולטים ביותר במדינת ישראל, מוסדות שברור כי רבים מן המשתטחים על קבר הרב אינם מזדהים עמם, לא פוגעת בהצלחת המקום.

קבר רבי משה גולדמן, האדמו"ר מזוויעהל, בית הקברות שיח' באדר

62. מקרה דומה שבו קבר צדיק דומיננטי אחד משנה את מעמדו של בית קברות ומקדשו בעיני המאמינים ניתן למצוא בבית הקברות נחלת יצחק, על הגבול בין תל אביב לגבעתיים. בשנת 1969 הועברו לשם עצמותיו של רבי אברהם מתתיהו פרידמן, מנהיג חסידות שטפנשט: יעקב גלר, "הצדיק של מחוז דן," *מקור ראשון*, 9 בדצמבר 2011. חסידים ומאמינים רבים שייכו בהדרגה סגולות רבות לקברו והמקום הפך ליעד ראשון במעלה של עלייה לרגל. נקבעה הילולה לזכרו (כ"א בתמוז), הקבר קורה, ובמקום אף נפתח בית כנסת.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

וביוזמה פרטית,[60] כך גם קרה במקרה זה. חיזיון וחלום הביאו לשיפוץ הדרגתי של הקבר וסביבתו ולהפצת תהילתו, קדושתו, וסגולותיו של הקבר ברבים. בעקבות זאת חלה עלייה ניכרת במספר המבקרים שהחלו לפקוד את בית הקברות והעלייה לרגל לקבר האדמו"ר הפכה להמונית ופרצה מחוץ למסגרת אנשי חסידות זוויעהל אל הציבור הרחב בירושלים ואף מחוץ לעיר.

מיתוס הקדושה שטופח בהצלחה במקום היה כי אלו שיפקדו את קבר הצדיק ברציפות בימי שני, חמישי, ושני (ימי הקריאה בתורה) יזכו לסגולות רבות, "מסורת" שהצליחה מעל למשוער. יום פטירת הרב הפך להילולה, הופץ בקרב רבים, והחל למשוך המונים. מספר עולי הרגל שפקד את המקום עלה בהתמדה, והיום מגיעים אל בית הקברות בימי העלייה לרגל המרכזיים, שני וחמישי, מאות מבקרים.[61]

שלטים ופתקי תודה של מבקרים שפקדו את קבר האדמו"ר מזוויעהל בבית הקברות שיח' באדר

מספר מרכיבים תרמו להצלחת העלייה לרגל לקבר הרבי מזוויעהל. מיקומו המרכזי של בית הקברות—בקרבה יחסית לשכונות החרדיות של ירושלים ובסמוך לתחנה המרכזית של העיר ולקו הרכבת הקלה—תרם תרומה משמעותית להעלאת הקבר על מפת העלייה לרגל היהודית

60. Yoram Bilu, "The Role of Charismatic Dreams in the Creation of Sacred Sites in Present-Day Israel," in *Sacred Space: Shrine, City, Land*, ed. Benjamin Z. Kedar and R. J. Zwi Werblowsky (London: Macmillan, 1998), 295–315; Rivka Gonen, "How Is a New Saint's Tomb Created? The Case of the Tomb of Rachel, the Wife of Rabbi Akiva," in *To the Tombs of the Righteous: Pilgrimage in Contemporary Israel* (Jerusalem: Israel Museum, 1999), 75–85.

61. *סדר הסגולה: שאלפים בדקו וניסו על הציון של רבי גדליהו משה בן רבי שלמה מזוויעהל* (ירושלים: מרכז מוסדות זוויעהל, תש"ע); *סדר הסגולה שני-חמישי-שני: בציונו של רבי גדליהו משה מזוויעהל* (ירושלים: מרכז מוסדות זוויעהל, תשע"ה); "הסגולה הבדוקה על ציון הצדיק," *אקטואליק*, 4 בנובמבר 2015.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

בשנית בשנת 2005, וכך גם קרה בשנת 2010 לעצמותיהם של האחים המקובלים שלמה ואברהם טנג'י שהובאו ממרוקו. שנה מאוחר יותר הועברו לשם גם שרידי הרב המרוקאי ראובן אג'ייני.[56]

ההשפעה של תהליך קידוש מרחב זה על בית הקברות היא רבה והמקום שינה את מראהו בצורה משמעותית. מבית קברות "מנומנם" המשרת בעיקר את בני משפחותיהם של הנקברים במקום, הוא הלך והתפתח גם כיעד עלייה לרגל של מבקרים המגיעים לשם במיוחד למטרה זו. השלטים הרבים המכוונים את המגיעים לבית הקברות אל הציונים הקדושים מעידים על שינוי זה. בחלקים רבים של בית הקברות ניתן להבחין ב"אוהלים," כיפות בנויות, סוככים, וקברים בולטים, המעידים על חשיבותם וקדושתם על פני הקברים האחרים, מקומות שאליהם נמשכים עולי הרגל המחפשים ישועה. תחושת התחרות בין הקברים, בין הקהילות, ובין המאמינים ברורה וחזקה. פופולריות הקבר נקבעת על פי מידת חשיבות הנפטר, הניסים המשויכים לו, מראה קברו ובולטותו. תחרות זו באה לידי ביטוי בזמן ההילולות, ימי הזיכרון של הנפטר, אז מגיע קהל רב לפקוד את הקברים השונים שחשיבותם נקבעת על פי גודל הקהל הנאסף לידם.

דומה כי דווקא השוליות הגיאוגרפית של הר המנוחות ומידת ניתוקו משאר חלקי העיר, ובעיקר מן המקומות הקדושים שבאזור העיר העתיקה, הגבירו בצורה משמעותית את משיכתו בקרב תושבי ירושלים. חוסר הפורמאליות של הטקסים הדתיים שנערכים בבית קברות זה, רובם מנותקים מלוח השנה היהודי, וכן העובדה שבית העלמין פתוח לכולם, הפכו את הביקור במקום למקובל ומושך עבור אלפי עולי רגל שפוקדים את המקום מדי שבוע. רבים מהם לא מגיעים לשם בכדי לבקר את קברי בני משפחתם אלא הם עולי רגל שמטרתם היא להשתטח על קברים קדושים. התוצאה של מציאות זו היא שבית הקברות התמלא במערך מורכב ונרחב של קברים קדושים של רבנים רבים, מנהיגי ציבור, וראשי קהילות וחסידויות מזרחיות ואשכנזיות כאחד. קברים אלו מהווים מגנט של ממש עבור הירושלמים שהביקור בבית הקברות הוא עבורם מסע של עלייה לרגל.

בית הקברות בשיח' באדר וקידושו של קבר הרבי מזוויעהל

באמצע שנת 1948, בתקופת הביניים שבין הפסקת הקבורה בהר הזיתים לבין ראשית הקבורה בהר המנוחות, הוכשר במערב ירושלים מקום קבורה זמני. בית קברות זה פעל במחצבה ישנה ששכנה בסמוך לכפר הערבי הנטוש שיח' באדר.[57] במשך כשנתיים נקברו שם למעלה משלושת אלפים נפטרים, מקצתם לוחמים שנפלו במלחמת העצמאות בעיר ובסביבתה ורובם תושבי ירושלים. במחצית הראשונה של שנות החמישים פונו משם קבריהם של שלוש מאות הנופלים וכן גם כמה מאות נפטרים אזרחים. אלו הועברו לבית הקברות הצבאי בהר הרצל ולהר המנוחות ובמקום נותרו כאלפיים קברים.[58] אחד מהם היה זה של הרב גדליה משה גולדמן, מאדמו"רי חסידות זוויעהל, שנקבר שם בשנת 1949.

במהלך השנים ביקרו מתי-מעט בית קברות זה. היו אלו בעיקר אנשי החסידות שהקפידו להתפלל במקום ביום פטירתו בכ"ד בחשון. את שאר הקברים שם פקדו בני המשפחה של הנקברים, אך המקום לא שימש אף פעם כיעד לעלייה לרגל. בשנת 2008 התחולל מפנה משמעותי בבית הקברות והמקום עלה על מפת העלייה לרגל היהודית בירושלים.[59] כמו במקרים אחרים בארץ שבהם "נגאלו" מקומות קדושים יהודיים "מלמטה" וכתוצאה מחלומות והתגלויות

56. אהרון מיכאלי ואפרים חדאד, "חזון העצמות: עצמותיו של הרב חלפון הועלו מטוניס. ייטמן היום בהר המנוחות בירושלים," *NRG*, 10 בנובמבר 2015; בני סגל, "אחרי עשרות שנים: גופות המקובלים הובאו לישראל," *כיכר השבת*, 27 בנובמבר 2010; אפרים מורנו, "מסע הלוויה באיחור של 70 שנים," *עריץ 7*, 11 במרץ 2011.

57. א"מ, ג-276/14, חברה קדישא גחש"א קהילת ירושלים, פגישה עם המושל הצבאי, ג' מנחם אב, תש"ח.

58. ענייני בית העלמין, א"מ, גל-8583/14.

59. עידן יוסף, "אטרקציה חדשה בכנסת: קבר האדמו"ר מזוויל," *בחדרי חרדים*, 23 בנובמבר 2008.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

קבר רבי מרדכי שרעבי, הר המנוחות

אחד הנקברים הסמליים הראשונים בהקשר זה היה החיד"א, רבי חיים יוסף דוד בן זכריה אזולאי. הוא אמנם נולד בירושלים, אך לאחר שהנהיג את הקהילה היהודית בליוורנו שבאיטליה במאה השמונה-עשרה, הוא נקבר שם. בחודש מאי 1960 מולאה צוואתו ועצמותיו הועלו לקבורה בחלקה מיוחדת שהוקצתה לשם כך בפתח בית הקברות. שנתיים מאוחר יותר, במרץ 1962 נחנכה שם יד החיד"א, אחוזת קבר שהפכה מיד לאתר השתטחות ועלייה לרגל ושהחלה להשפיע בהדרגה על סביבתה.[54] תהליך קידוש המרחב של בני עדות המזרח המשיך בשנים הבאות והתעצם מאד בדור האחרון, כאשר נקברו במקום רבנים מזרחיים חשובים שקבריהם הפכו באופן מידי ל"ציונים," יעדים מבוקשים מאד מבחינת עולי הרגל. לשיא הגיע תהליך זה כאשר בשנת 2010 נקבר בסמוך לקבר החיד"א הרב מרדכי אליהו, מי שכיהן בתפקיד הראשון לציון והרב הראשי הספרדי.[55] על קבר הרב אליהו, שהיה מעורב בשנות השישים בהעברת עצמותיו של החיד"א להר המנוחות, הוקם אוהל רם ונישא, שמדגיש את חשיבותו על פני סביבתו ומושך עולי רגל רבים. חיזוק משמעותי למזרחיות של בית הקברות הגיע כאשר גם אליו, בדומה למקומות אחרים בארץ שבהם מתגוררים עולי צפון אפריקה, הועברו ונקברו מחדש עצמותיהם של רבנים ומקובלים צפון אפריקאים. עצמותיו של הרב כלפון משה, מי ששימש כרבה הראשי של ג'רבה, נקברו שם

54. דורון בר, "'מעגל טוב': מליוורנו לירושלים," *עתמול* 251 (תשע"ז): 26–28; רנ"ז, "פרוספריטי בחלקות לקבורה," *הרות*, 23 במאי 1960; *סדר התפילות: ליום הילולת מרן החיד"א זיע"א: י"א אדר תשע"ג* (ירושלים: מוסדות דרכי הוראה לרבנים, תשע"ג).

55. "מאה אלף בני אדם בהלווית הרב אליהו", *ידיעות אחרונות*, 8 ביוני 2010; "היערכות שיא להילולא של הרב מרדכי אליהו זצוק"ל," *בחדרי חרדים*, 15 ביוני 2017.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

קידושם של קברים אלו ואחרים יצר בעקבותיו "זמן קדוש" ייחודי להר המנוחות שהותאם ליום פטירתם של צדיקים אלו. כך למשל נקבצים מדי כ"ה באייר אלפי מאמינים סביב קברו של הרב מרדכי אליהו, הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי ומנהיג הציבור הדתי-לאומי; הילולת מרים הכובסת, אישה ירושלמית שקברה קודש בזכות צניעותה המופלגת, הפכה בשנים האחרונות יותר ויותר למקובלת ולמושכת קהל, במיוחד אלו המחפשים פרי בטן, ומדי כ"ד בטבת מתכנסים שם המונים; בה' באב מתקיימת הילולת עלייה לרגל לקברו של המקובל משה בן-טוב, "צדיק המזוזות"; וגם העלייה לקבר הרב יוסף שלום אלישיב, מנהיג הציבור הליטאי משך שנים רבות, בכ"ח בתמוז, הלכה וגדלה מאז קבורתו שם בשנת 2012.[52]

קבר רבי משה בן-טוב, "צדיק המזוזות," הר המנוחות

הר המנוחות עבר בשנים האחרונות גם שינוי משמעותי מבחינת ייצוגם של בני עדות המזרח בו. בשנים הראשונות לקיומו וגם בתקופות מאוחרות יותר לא היה בבית קברות זה מקום לתרבות הזיכרון של עולי ארצות האסלאם. גם אם נקברו במקום זה רבנים מזרחיים בולטים, הרי חשיבותם הוצנעה. אך במקביל לתהליכים שהתחוללו בחלקים אחרים של הארץ,[53] קודשו על ידי מאמיניהם ומעריציהם גם בבית הקברות בירושלים קבריהם של רבנים מזרחיים רבים.

1994; "מרן הקדוש האדמו"ר מבלו איננו רבי אברהם רוקח זצ"ל נתבקש לישיבה של מעלה רבבות ליווהו למנוחות בירושלים," *שערים*, 19 באוגוסט 1957.

52. "שבע שנים לפטירת הרב מרדכי אליהו זצוק"ל," *כיכר השבת*, 14 ביוני 2017; "היום יום פטירתה של מרים הכובסת הצדיקה," *כיכר השבת*, 1 בינואר 2019; אסף נבו, "מופע פייטנים בהילולת 'צדיק המזוזות בירושלים,'" מאקו, 22 ביולי 2012; *צדיק המזוזות מרפא חולים* (ירושלים: מוסדות דור לדור, 2013); אורי פולק, "רוצים להיקבר ליד הרב אלישיב," *כיפה*, 23 ביולי 2012.

53. Yoram Bilu, "Moroccan Jews and the Shaping of Israel's Sacred Topography," in *Divergent Jewish Culture: Israel and America*, ed. Deborah Dash Moore and S. Ilan Troan (New Haven, CT: Yale University Press, 2001), 72–86.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

גם מיקומו בשוליים המערביים של ירושלים, רחוק מרחק רב מהר הבית ומשאר המקומות הקדושים היהודיים שבסביבה זו. הנקברים בהר המנוחות, ביניהם גם רבנים חשובים שנקברו שם בשנות חלוקת העיר ולאחר מכן, "המתינו" שם לתחיית המתים כמו בכל בית קברות אחר במדינת ישראל ולא הייתה להם את הקדימות הסמלית וההיסטורית שהייתה קיימת לאלו הקבורים בבית הקברות בהר הזיתים.

גם כאשר החלה בשנות השבעים והשמונים "פריצת הקדושה" בבתי קברות אחרים במדינת ישראל ונקברו בהם רבנים שחשיבותם וקדושתם החלה למשוך עולי רגל רבים, בתחילה בפריפריה העירונית ואחר כך במקומות מרכזיים יותר במדינה, עדיין לא השפיע תהליך זה על הר המנוחות.[50] אך בהמשך, מן המחצית השנייה של שנות השמונים ובשנות התשעים, שונתה מציאות זו וקברים מסוימים בבית הקברות נהפכו למוקדי עלייה לרגל נרחבת של תושבי ירושלים. אל קברו של הרב המקובל יצחק כדורי (נפטר בשנת 2006) עולים לרגל מדי יום עשרות ומאות של עולי רגל; את קבר "בעל הפתק," ר' ישראל אודסר מחסידות ברסלב (נפטר בשנת 1994), פוקדים המונים; וגם אל קבר האדמו"ר אהרון רוקח (נפטר בשנת 1957) מגיעים מדי חודש אלפי חסידי בעלז. אלו הן רק שלוש דוגמאות לדרך שבה הפכו קבריהם של "גדולי הדור," כינויים של הרבנים בפי מעריציהם, לנקודות ציון משמעותיות במפת הקדושה של בית קברות זה.[51]

חלקת הרבנים בהר המנוחות, בה קבור רבי אהרון רוקח, האדמו"ר הרביעי של חסידות בעלז

50. ראו למשל: "הרב יחזקאל אברמסקי," *דבר*, 20 בספטמבר 1976; לדיון ב"פריצת הקדושה" ובשינויים שחלו בפולחנם של יהודי צפון אפריקה מדינת ישראל ראו: Bilu, *Saints' Impresarios*.

51. יאיר אטינגר, "תלולית העפר היתה לקבר הקדוש של הרב: כרבע מיליון חילונים ודתיים השתתפו במסע ההלויה של הרב כדורי זקן המקובלים," *הארץ*, 30 בינואר 2006; יוסי אלי, "מתחם הקבר של הרב כדורי: הקרב על הכסף הגדול," *מעריב*, 11 באפריל 2012; נח זבולוני, "הרב אודסר (105) בעל הסגולה מחסידי ברסלב – מת בירושלים," *דבר*, 24 באוקטובר

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

מטרת פעילות נרחבת זו—"גאולת" הקברים מאלמוניותם—הייתה ליצור מוקדי קדושה חדשים ומחודשים בהר הזיתים, לפתח את ה"זמן הקדוש" המקומי ולהרחיב על ידי כך את לוח השנה הייחודי של בית הקברות ואת עוצמת הביקור במקום.[45] הוותיקה והבולטת מבין העליות לרגל להר הזיתים היא ההילולה לזכרו של חיים בן עטר, "אור החיים הקדוש" בט"ו בתמוז. אל הקבר מגיעים בתאריך זה אלפים של מאמינים שמבקשים לזכות בסגולות ובישועות.[46] גם התבססה העלייה לרגל למערת הקבר של רבי עובדיה מברטנורא, פרשן המשנה ומנהיג הקהילה היהודית בירושלים בסוף המאה החמש-עשרה. אחרי דורות רבים שקברו לא היה מוכר, נקבעה בשנת 2004 ביוזמת עמותת אלע"ד הילולה סביב מערת הקבר ויום פטירתו נקבע לג' בניסן.[47] הקבר, שלא רבים הכירו את מיקומו לפני מספר שנים, עלה על מפת הצליינות היהודית.

הלאומיות הישראלית, אשר חדרה בשנים האחרונות יותר ויותר אל החברה הדתית ומשפיעה ביתר שאת גם על החברה החרדית,[48] תרמה לשינוי המציאות בהר הזיתים וזעזעה את המציאות הנופית והריטואלית היציבה והמינורית שאפיינה שנים רבות את בית הקברות בהר הזיתים. לאחר שנים רבות שהעוצמה המקדשית של המקום מנעה את קידושם של קברים מסוימים על פני אחרים ואת קיומן של עליות לרגל סביב קברים אלו, ולאחר שכל הנקברים שם המתינו בצורה סמלית בשוויון לביאת המשיח, חל בכך שינוי ניכר. את הנוף ההומוגני ההיסטורי של בית הקברות שברו בהדרגה יותר ויותר קברים מיוחדים שהובלטו מעל סביבתם על ידי שילוט, צביעה, או בנייה של אוהלים קבועים וזמניים מעליהם. הדבר נתן את אותותיו בהגדלת מספר עולי הרגל שפוקד את הר הזיתים ובהכנסתו ההדרגתית של בית הקברות אל לב המרחב המקודש היהודי. אין ספק כי למתח הביטחוני ששורר בדור האחרון בירושלים הייתה השפעה גדולה על השינוי שחל בהר הזיתים. קשיי ההגעה לכלל המקומות הקדושים שנמצאים במזרח העיר הביאו לירידה במעמדם, ובה בשעה דחפו גורמים פוליטיים ואידיאולוגיים שונים לפתח שם מקומות קדושים שהיו זנוחים שנים רבות וחשיבותם הייתה מעטה או שכלל לא היו מוכרים. אלו זכו עתה לעדנה ומעמדם הובלט בצורה מלאכותית. חוברו אליהם ימי עלייה לרגל, הובאו לשם עולי רגל בצורה מאורגנת, והם הועלו על גבי מפת המקומות הקדושים היהודיים.

תהליך התקדשות בית הקברות הר המנוחות

בשנת 1951, כאשר התברר כי לא יהיה ניתן לשוב ולקבור בזמן הקרוב בבית הקברות שבהר הזיתים, החליטה עיריית ירושלים להקים במערב העיר את בית הקברות הר המנוחות.[49] מאז ועד ימינו משמש בית קברות זה כמקום הקבורה העיקרי של תושבי העיר היהודיים. במהלך השנים הלך והתרחב בית הקברות הן בשטחו והן במספר הנקברים בו, והוא היום בית הקברות הגדול ביותר בעיר.

הר המנוחות הוקם בתקופה שירושלים הייתה מחולקת לשני מרחבים שלטוניים ומרבית המקומות הקדושים היהודיים נמצאו מעבר לגבול. לניתוק בית קברות זה מקדושתה ההיסטורית של ירושלים הוסיף

45. מקרה דומה ארע בשנים האחרונות בבית הקברות היהודי סמבוסקי, הממוקם במורדות הדרומיים של הר ציון, שהוזנח מאד בדורות האחרונים. בית הקברות הועלה למודעות הציבורית על ידי "משוגע לדבר" (דורון הרצוג, *סמבוסקי – סיפורו של בית העלמין היהודי בהר ציון* [ירושלים: מגלי"ם - המכון הגבוה ללימודי ירושלים, 2011]) ומאוחר יותר החלו אגודת אלע"ד ומדרשת ראשית ירושלים לעודד ביקור במקום ותמכו בשיקומו.

46. *שבחי רבי חיים בן עטר: לקראת הילולת הצדיק הקדוש רבנו חיים בן עטר* (ירושלים: ישיבת אור החיים, 1990); דוד אור שחר, "מחר: אלפים צפויים לעלות לציון האור הקדוש," *הקול היהודי*, 26 ביוני 2018.

47. "כ-20 אלף איש פקדו את קבר רבי עובדיה מברטנורא," *מחלקה ראשונה*, 31 במאי 2006; "מפרש המשנה ראש רבני ירושלים רבינו עובדיה מברטנורא" (תגלית 1. יוצא לאור על ידי הוועד להנחלת מורשתו של רבינו עובדיה מברטנורא, ללא שנת הוצאה); ישראל חבר, "ערב מתן תורה, על קברו של רבי עובדיה מברטנורא," *כל חמץ*, 11 במרץ 2019.

48. בנימין בראון, *מדריך לחברה החרדית: אמונות ודמים* (תל אביב: עם עובד, 2017), 184–264. על הר הזיתים ראו: ישראל רוזנר, "הוקמה בכנסת השדולה להגנה על קברי ישראל בהר הזיתים: בהשתתפות יו"ר הכנסת, שרים, חברי כנסת מכל חלקי המפה הפוליטית," *יתד נאמן*, 8 בדצמבר 2017.

49. "תכנית מפורטת מס' 52 נושא בית העלמין הר המנוחות גבעת שאול," ארכיון ציוני מרכזי, A175M\93\1, 1:1250, 1950.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

הסמלית-לאומית של בית הקברות קיבלה אישור כבר באוגוסט 1967, אז הוקמה במקום חלקה צבאית שהוטמנו בה בקבר אחים עצמותיהם של חללי הרובע היהודי משנת 1948.[37]

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים היו מרבית המבקרים בבית הקברות קרובי משפחה שבאו לפקוד את קברי יקיריהם. אך בהדרגה החלו להתקיים בהר הזיתים הלווייתיהם של רבנים חשובים שקבריהם הפכו לאתרי עלייה לרגל של קהל חסידיהם. הלווייתו בשנת 1977 של הרב ישראל אלתר, האדמו"ר מגור, הייתה אחד האירועים המשמעותיים ביותר מבחינה זו. כמה עשרות אלפי חסידי גור ליוו את רבם המנוח לקבורה ב"מערת גור," וקברו, יחד עם קברי האדמו"רים האחרים של החסידות, הפך בשנים הבאות לאבן שואבת למאמינים.[38]

מה שעיכב את הפיכת הר הזיתים ליעד עלייה לרגל יהודי משמעותי יותר, כחלק מגל דתי-פופולרי כלל-ארצי של בתי קברות וקברים מקודשים, הייתה העובדה שבית קברות זה היה מלא כמעט עד אפס מקום ולא היה ניתן לקבור בו צדיקים בני זמננו, שהיו בעלי משמעות לציבור המאמינים. בנוסף לכך תרם גם המתח הביטחוני הגואה בירושלים, ובמיוחד שתי האינתיפאדות, זו שפרצה בשנת 1987 והשנייה בשנת 2000. מיקומו של בית הקברות בחלקה המזרחי של ירושלים ובמנותק מן השכונות היהודיות של העיר גרם לכך שמעטים יחסית פקדו את המקום ובתקופה זו נקברו רוב הרבנים בבית הקברות הר המנוחות שבמערב ירושלים.[39]

מציאות זו הביאה מספר אגודות בעלות סדר יום דתי-פוליטי ימני לעודד פעילות יהודית בבית הקברות ולהעצים על ידי כך את סמליותו היהודית-ישראלית. כך למשל הרחיבה בשנת 2006 עמותת אלע"ד (אל עיר דוד) את פעילותה אל עבר הר הזיתים ויזמה מפעל של מיפוי בית הקברות, איתור הקברים, ופיתוחו של אתר אינטרנט ייחודי המוקדש למקום.[40] בתקופה זו הוצאו לאור ספרים וחוברות הדרכה על הקברים החשובים שבבית הקברות.[41] השאיפה להעצים את מעמד בית הקברות באה לידי ביטוי בעיקר במאמץ שנעשה לאתר קברים מסוימים ולהבליט את חשיבותם, ולארגן עלייה לרגל אל בית הקברות בכלל ואל קברים אלו בפרט.

בדרך זו אותרו המערה שבה נקבר ר' יהודה החסיד, מי שנחשב למחדש הישוב היהודי האשכנזי בירושלים בתחילת המאה השמונה-עשרה;[42] קבר ראש ישיבת המקובלים בית-אל הרב מסעוד הכהן אלחדאד מראשית המאה העשרים; ומקום קברו של המקובל שלום מזרחי שרעבי (הרש"ש הקדוש).[43] בדומה לכך גם קברו של הרב הראשי האשכנזי הראשון ומאבות הציונות הדתית, הרב אברהם יצחק הכהן קוק (נקבר בהר הזיתים בשנת 1935) שופץ והועמד במרכז תשומת הלב של הציבור הדתי-לאומי ושב למשוך מתפללים.[44]

37. "מחר הלוויתם של ארבעים חללי העיר העתיקה בתש"ח," *הצופה*, 2 באוגוסט 1967.

38. *כ"ק האדמור מגור זצוקלל"ה: במסע הלויה ענקי שהארץ טרם ראתה כדוגמתו הובא למנוחות במרומי הר הזיתים* (ירושלים: המודיע, תשל"ז); "רבבות ליוו את האדמו"ר מגור למנוחות," *מעריב*, 21 בפברואר 1977; עדו בן פורת, "הר הזיתים: אלפי חסידים בהילולת האדמו"ר מגור," *ערוץ 7*, 12 בפברואר 2013.

39. יפה גולדשטיין, "אין עולה להר הזיתים: רשימות ירושלמיות," *הצופה*, 8 בפברואר 2005.

40. רונן מדזיני, "בית הקברות העתיק בהר הזיתים עלה לרגל," *YNET*, 21 בינואר 2010; לאתר בית הקברות ראו: https://mountofolives.co.il/he/.

41. ראו למשל: *הר הזיתים הוא הפנתיאון של עם ישראל* (ירושלים: חברה קדישא אחידה לעזרת הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים, תשנ"ז); רמי יזרעאל, *מדריך כרטא להר הזיתים: מסע בתולדות בתי העלמין היהודיים* (ירושלים: כרטא, תשנ"ט); חנוך ברסלר, *הר הקודש: לכבודם ולתפארתם של קדושי הדורות שמנוחתם בהר הזיתים ירושלים* (ירושלים: חברה קדישא אחידה לספרדים ובני עדות המזרח, תשס"ח); מרדכי מוטולה, *דובב שפתי ישנים: הר הזיתים מורה דרך ומראה מקום לקברי הצדיקים הטמונים בהר הזיתים* (בני ברק: מרדכי מוטולה, תשע"ג).

42. מיכל אריאלי, "הרב ישראל גליס: 'כמעט בכל יום יש תגליות חדשות בירושלים,'" *הידברות*, 27 ביולי 2016.

43. ראובן שני, "אלפים פוקדים את קברו של הרש"ש על הר הזיתים," *משואות: בטאון חברה קדישא אחידה לספרדים ובני עדות המזרח בירושלים* 1 (תשנ"ו-תשנ"ז): עמ' 8.

44. קובי נחשוני, "הילולה לרב קוק: 'כמו אצל החרדים והספרדים,'" *YNET*, 1 בספטמבר 2011; בשנת 2018 אף עלתה בכנסת הצעת חוק שבמסגרתה הוצע לקיים ליד קברו של הרב קוק "טקס זיכרון ממלכתי." ראו: הכנסת העשרים, "הצעת חוק להנצחת הרב אברהם יצחק הכהן קוק (ציון זכרו ופועלו)," התשע"ח, פ/20/4920.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

המקודש הירושלמי למורכב הרבה יותר. מרחב זה כולל עתה לא רק את הכותל המערבי ואת המקומות הקדושים הקדומים אלא גם עשרות קברים הממוקמים בעיקר בבתי הקברות של העיר.

שינוי זה השפיע גם על אופי המבקרים במקומות הקדושים ועל חווית הביקור שלהם שם. רבים מתושבי העיר כבר לא רואים במרחב המקדשי ההיסטורי שבאזור הר הבית והכותל המערבי כחלק בלעדי בשגרת אמונתם הדתית, והם הפכו את המקומות הקדושים האחרים, אלו שנמצאים דווקא בשוליים הפיסיים והמנטליים של העיר,[32] לחלק חשוב בפרקטיקה הדתית שלהם. שם, בבתי הקברות של העיר שבהם קודשו בשנים האחרונות יותר ויותר קברים, מוצאים חלק מהירושלמים מענה לצרכיהם הדתיים היום-יומיים והשגרתיים—בקשות לטיפול בבעיות בריאות, זיווג, ופרי בטן.

בירושלים התפתחו בשנים האחרונות שני מרחבים מקודשים חופפים המשרתים שניהם את המאמינים.[33] קיים המרחב המקודש ההיסטורי-מקדשי, שבו למקומות הקדושים התנ"כיים ולבית המקדש מעמד בולט ובכיר. ה"זמן הקדוש" שם נקבע ברובו על פי לוח השנה היהודי והוא מתנהל בהתאם לימי החג, הצומות, והתעניות המסורתיים. מרחב מקדשי זה משרת את כלל עולי הרגל היהודיים, לאו דווקא הירושלמים. החידוש נמצא במרחב המקודש האחר, זה שקדושתו איננה נשענת באופן בלעדי על ההיסטוריה הקדומה של ירושלים, על מקדשיות העיר, ועל הבכירות שהעניק האל לעיר הבחירה, אלא דווקא על יום-יומיות ועל ספונטאניות דתית. מרחב מקודש זה איננו שונה במהותו מזה הנמצא במקומות ישוב אחרים בארץ שגם בהם התפתחו "מלמטה" מקומות קדושים, בעיקר בבתי קברות מקומיים. כמו בשאר חלקי הארץ, גם בבתי הקברות של ירושלים לא קיים "זמן קדוש" יהודי-אוניברסאלי, אלא לוח שנה הנקבע על פי ימי הפטירה של הצדיקים הקבורים בבתי הקברות של העיר. מערך זה של מקומות קדושים הוא פתוח, זמין, ונגיש עבור המבקרים הירושלמים שמוצאים בו מענה בלתי-אמצעי לצרכיהם הארציים היום-יומיים.

בית הקברות היהודי בהר הזיתים כמוקד מקודש

בית הקברות היהודי הקדום והחשוב ביותר בירושלים נמצא בהר הזיתים, ממזרח לעיר העתיקה. משך דורות קברו יהודי ירושלים את מתיהם שם, במדרון המערבי של ההר. במהלך השנים נקברו במקום עשרות אלפים מבני העיר ומיהודי הגולה, והקבורה שם נמשכה ברציפות עד לשנת 1948 ונפסקה רק בשל קרבות מלחמת העצמאות וחלוקת העיר למשך תשע-עשרה השנים הבאות.[34]

לאחר מלחמת ששת הימים ועם החזרה למזרח העיר, חודשה בצורה מינורית פעילות הקבורה בבית הקברות. מצבו הפיסי הגרוע של בית העלמין—שנים ארוכות של הזנחה וכן הרס מכוון שנעשה שם בזמן השלטון הירדני—הביאו לידי כך שלאחר שנת 1967 החלו שם פעולות שיקום נרחבות.[35] בצד הכותל המערבי והרובע היהודי,[36] נהפך בית קברות זה לאחד הסמלים היהודיים וישראליים הבולטים ביותר במזרח העיר, ותקציבים ממשלתיים רבים הופנו לשיקומו. חשיבותו

32. Victor Turner, "The Center Out There: The Pilgrim's Goal," *History of Religions* 12 (1973): 191–230.

33. הבחנה זו מתבססת על ההבדל בין העלייה לרגל לבין הביקור (הזיארה), כפי שהיה מקובל בקרב יהודי ארץ ישראל ונשאבה ממסורת מוסלמית של ביקור במקומות הקדושים. באסלאם קיימת הבחנה בין מצוות החאג', העלייה לרגל למכה ולמדינה, לבין הזיארה, הביקור הוולונטארי במקומות קדושים שונים. על נושא זה ראו: Meri, *Cult of Saints*.

34. על ההיסטוריה של בית הקברות ראו: יהושע בן אריה, *עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה* (ירושלים: יד בן-צבי, תשל"ט), 42–48.

35. *הר הזיתים במקורות ובמסורת ישראל* (ירושלים: משרד הדתות, תשכ"ב); *סקר הועדה לבדיקת חילול בתי העלמין בהר הזיתים ובחברון* (ירושלים: דפוס הממשלה, תשכ"ח); שיקום בית העלמין הר הזיתים, א"מ, מפה-4005/1.

36. Doron Bar and Rehav Rubin, "The Jewish Quarter after 1967: A Case Study on the Creation of an Ideological-Cultural Landscape in Jerusalem's Old City," *Journal of Urban History* 37 (2011): 775–92.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

מה שגרם לכך שעולי הרגל היהודיים חיפשו לעצמם נתיבים דתיים חדשים ומצאו מקום לצרכיהם הפולחניים הנוספים—קיום סעודות מצווה, שירה ונגינה, הדלקת נרות, וחגיגת טקסים משפחתיים שונים—במקומות קדושים אחרים בירושלים.

בתהליך שינוי דתי זה שבו שינו מקומות קדושים יהודיים את מעמדם, תפשו בתי הקברות של ירושלים מקום הולך וגדל. בניגוד לעבר, אז שכנו מרבית הקברים הקדושים במערות קבורה קדומות, במבנים ובמצבות קדומות מימי בית שני שזוהו כקבריהם של מלכים ונביאים תנ"כיים, הרי בעשורים האחרונים נמצאים מרבית הקברים הקדושים בבתי הקברות של העיר. קברים אלו, שלא כבעבר, כבר אינם שייכים לדמויות היסטוריות הלקוחות מן הטקסטים המקודשים היהודיים אלא הם מקומות מנוחתם של דמויות מקודשות בנות ימינו. קברים אלו הפכו לאתרי עלייה לרגל יהודיים בולטים ולמוקדי פעילות דתית ספונטאנית רחבת היקף.

שינויים בתפישת המקומות הקדושים בירושלים

לאורך ההיסטוריה היה המניע העיקרי להגעתם של עולי הרגל היהודיים אל ירושלים מעמדה יוצא הדופן של העיר כמקום הבחירה האלוהית. מיקומה של ירושלים בלב רכס הרים שחייב טיפוס מפרך אליה העצים עוד יותר את תחושת ההתקרבות הדרמטית אל מוקד מיתי ואל מרכז מקודש, הר הבית החרב.[30] המסע אל עיר הקודש אפשר לעולי הרגל להגיע לא רק אל המקומות הקדושים שבעיר אלא גם ובעיקר אל בסיס אמונתם. זו הייתה התחושה שפיעמה בלב עולי הרגל היהודיים שהגיעו ממרחק בכדי לפקוד את ירושלים וזו הייתה מאות שנים גם תמצית החוויה של ההגעה אל הכותל המערבי שנתפש בידי המבקרים כשריד אותנטי של בית המקדש וכמקום תפילה אמוציונאלי לבנייתו מחדש.[31] גם בעת החדשה, בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, לא רק שלא עומעמה חשיבות המקום אלא דווקא הועצמה תחושתם של עולי הרגל כי הם נעים אל מרכז מקודש הנמצא בקרבת הר הבית החרב.

נכון, אמנם, כי במשך תשע-עשרה השנים של חלוקת ארץ ישראל נמנעה ההגעה אל המקומות הקדושים ההיסטוריים אך התוצאות הדרמטיות של מלחמת ששת הימים ותחושות המשיחיות שפיעמו בקרב רבים בעקבות הניצחון במלחמה הגבירו את הרגשות העזים שחשו עולי הרגל כלפי ירושלים כמקום המקדש העתידי.

אך מאז השנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים חל שינוי משמעותי בתפישת המרחב המקודש הירושלמי, לאחר שחלק מציבור המאמינים, תושבי העיר והסביבה, רואה בירושלים לא רק כעיר המקדש אלא גם כמקום מגורים וכמוקד חיים יום-יומי שגרתי, דומה מאד למקומות אחרים במדינת ישראל. שינוי זה הביא לידי כך שהתנהגות המאמינים הפכה להיות פחות פורמאלית וכרוכה בגורל העם היהודי ובעתידו האסכטולוגי, ויותר אישית וספונטאנית. המרחב המקודש הירושלמי הפך להיות לוקאלי יותר באופיו, קשור לא רק בהיסטוריה המכוננת של ירושלים ובקדושתה האימננטית אלא גם ובעיקר בצרכים הדתיים היום-יומיים של תושבי העיר.

לתהליך זה הייתה השפעה על מספרם של המקומות הקדושים היהודיים בירושלים, שגדל בשנים האחרונות בצורה משמעותית, ובעיקר הוא הביא לשינוי באופיים. חשיבותם של רבים מן המקומות הקדושים נקשרה יותר ויותר בצדיקים בני זממנו שנקברו בבתי הקברות של העיר. ממרחב מקודש המבוסס על מוקד מקודש אחד דומיננטי ועל מקומות קדושים תנ"כיים הפזורים סביבו, הפך המרחב

1995 כיהן בתפקיד רב הכותל הרב מאיר יהודה גיץ. לאחר פטירתו בשנה זו מונה לתפקיד הרב שמואל רבינוביץ'. על הרב גיץ ראו: הילה וולברשטיין, *רב הכותל: מסכת חייו של הרב מאיר יהודה גיץ* (ירושלים: קול המבשר, תשס"ג).

30. מירצ'ה אליאדה פיתח מודל קונצנטרי של קדושה שבו נע עולה הרגל משולי המרחב המקודש אל מרכזו ומן המרחב החילוני היום-יומי שבו הוא שוהה אל מרכז אמונתו. עולה הרגל פוסע אל המקום הקדוש המהווה את מרכז היקום, ציר עולם (Axis Mundi) המחבר בין שמיים לארץ ומאפשר לו לפגוש שם את אלוהיו. Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane: the Nature of Religion* (New York: Harcourt, Brace, 1959).

31. למשל: רחל ינאית בן צבי, "עם זלמן (שזר) על יד הכותל המערבי," ארכיון מדינת ישראל [=א"מ], פ-5–2171.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

בתנועת העלייה לרגל היהודית ומספר מקומות קדושים אף נוכסו על ידי הקהילה היהודית.[23] לעומת פריחה זו, היו מלחמת 1948 ושני העשורים שלאחריה תקופת משבר בתולדות המקומות הקדושים היהודיים בירושלים. עם סיום המלחמה נותר רוב רובם של מקומות אלו מעברו הירדני והבלתי נגיש של קו הגבול החדש שהתווה אז בכלל הארץ וגם בירושלים. במשך תשע-עשרה השנים הבאות נמצאו הכותל המערבי, קבר רחל, קבר שמעון הצדיק, ומקומות קדושים רבים נוספים תחת שליטה ירדנית, ואלו מנעו ביקור חופשי של יהודים בהם. בתגובה הומצאו בתקופה זו מסורות קדושה חדשות והובלט מעמדם של מקומות קדושים אחרים.[24] גם למלחמת ששת הימים, בשנת 1967, הייתה השפעה גדולה, גם אם הפוכה, על המרחב המקודש היהודי בירושלים. איחוד העיר וכיבוש שטחי יהודה ושומרון אפשרו עתה ליהודים לשוב ולפקוד את אותם המקומות הקדושים ההיסטוריים במזרח ירושלים, בראשם הכותל המערבי, שנמצאו עתה תחת שלטון ישראלי.[25]

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים, עם חזרת מתפללים יהודיים אל הכותל המערבי והפיכת רחבת התפילה למוקד יהודי-דתי משמעותי, התחזק בצורה משמעותית מעמד הכותל המערבי ורוב עולי הרגל היהודיים, תושבי ירושלים, מדינת ישראל ויהודי התפוצות, ראו במקום זה את שיא ביקורם בארץ ואת מוקד אמונתם.[26] בשבועות הראשונים שלאחר סיום מלחמת ששת הימים, מיד לאחר הריסת שכונת המוגרבים המוסלמית ועם יצירת רחבת התפילה גדולת הממדים שם, עוצב הכותל המערבי כאתר עלייה לרגל רחב ממדים שהתאים להתכנסותם של אלפים. העברת המקום תחת סמכות משרד הדתות ומינוי רב למקום העצימה את חשיבותו כמקום הקדוש החשוב והבולט ביותר במדינת ישראל ובעולם היהודי כולו, מעמד שנשמר עד ימינו.[27]

בחודשים ובשנים הראשונות שלאחר המלחמה התקיימה מול הכותל המערבי פעילות דתית ספונטנית נרחבת. במקום הדליקו נרות, חגגו חתונות ובר מצוות, והתקיימו סעודות מצווה. אך בשנות השבעים, בעיקר כתוצאה מפעילות מונעת נמרצת של משרד הדתות והתקנת תקנות מיוחדות למקום, הופסקו מרבית פעולות עממיות אלו והפולחן במקום התמקד בתפילה. תהליך זה הועצם בשנים הבאות, כאשר גם חלקה העליון של רחבת הכותל המערבי ושוליה, שקודם לכן שימשו לקיום טקסים לאומיים, למפגש משפחות, ולסעודות מנחה, "נוכס" וקודש והוחלו עליו הגבלות דתיות נוספות.[28] לרב הכותל המערבי והמקומות הקדושים ולקרן למורשת הכותל המערבי, אשר נוסדה בשנת 1988, היה חלק משמעותי בהרחבת משטור הפולחן שם ובהסדרתו, ובדחיקתם של מאמינים ועולי רגל רבים שביקשו, כבעבר, להתפלל בכותל המערבי בצורה משוחררת וספונטאנית יותר.[29] בצורה הדרגתית, בין היתר בשל הגידול הרב שחל במספר המבקרים במקום, הנאמד כיום במיליונים מדי שנה, הלכו והצטמצמו גילויי הספונטאניות הדתית,

23. דותן גורן, *ובא לציון גואל: המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בירושלים וסביבתה בשלהי התקופה העות'מאנית (1840–1918)* (ירושלים: בית אל, תשע"ז).

24. דורון בר, *לקדש ארץ: התפתחות המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948–1968* (ירושלים: יד בן-צבי ומכון בן גוריון בנגב, תשס"ז), 49–125;
Doron Bar, "Re-Creating Jewish Sanctity in Jerusalem; The Case of Mount Zion and King David's Tomb between 1948–1967," *The Journal of Israeli History* 23, no. 2 (2004): 233–51; Bar, "Reconstructing the Past: The Creation of Jewish Sacred Space in the State of Israel, 1948–1967," *Israel Studies* 13, no. 3 (2008): 1–21.

25. *מקומות קדושים בארץ ישראל* (ירושלים: משרד הדתות, תשל"ה).

26. על הכותל המערבי לאחר מלחמת ששת הימים ראו: דורון בר, "המאבק על הכותל המערבי בין מלחמת ששת הימים (1967) למלחמת יום הכיפורים (1973)," בתוך *חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת*, עורכים יהושע בן-אריה ואחרים (ירושלים: יד בן-צבי, תשע"ח), 318–346.

27. בר, *לקדש*, 205–218.

28. Kobi Cohen-Hattab and Doron Bar, "From Wailing to Rebirth: Development of the Western Wall as a National Symbol after the Six-Day War," *Contemporary Jewry* 38 (2018): 281–300.

29. עד כה לא נחקרה ההשפעה של הקרן למורשת הכותל המערבי ושל רב הכותל המערבי והמקומות הקדושים על הנעשה שם. על הקרן, ראו פרסום עצמי: *הקרן למורשת הכותל המערבי* (ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2017). עד שנת

https://doi.org/10.1017/S0364009420000046X Published online by Cambridge University Press

היהודיים הלכה וגברה, וזו באה לידי ביטוי במסלולים שונים ומגוונים של קידוש המרחב היהודי-ישראלי.[16] תהליך זה, שהתחולל בעיקר בפריפריה העירונית של מדינת ישראל, בא לידי ביטוי בהמשך גם בירושלים. על אף ייחודה הדתי ומעמדה המרכזי של עיר המקדש ביהדות, התחולל גם בה תהליך של התחזקות המקומיות על חשבון המיתיות ההיסטורית שלה.

ההיסטוריה של המקומות הקדושים היהודיים בירושלים

ההיסטוריה הקדומה של המקומות הקדושים היהודיים בירושלים איננה נהירה דיה. איננו יודעים רבות על קיומם ומעמדם של מקומות קדושים יהודיים בשנים שלאחר חורבן בית המקדש השני בשנת 70 לסה"נ. בשלהי העת העתיקה הגיעו אמנם עולי רגל יהודיים אל העיר, פקדו את הר הבית החרב, וקיימו טקסים שונים בעיר ובסביבה,[17] אך קשה לדעת מה היה היקף תופעה זו. בעקבות הכיבוש המוסלמי של העיר במאה השביעית לסה"נ חודש הישוב היהודי בירושלים ונראה כי בתקופה זו גם התרחבה תנועת העלייה לרגל היהודית אל העיר והתפתחו מקומות קדושים חדשים, למשל מתחם השכינה בהר הזיתים.[18] בתקופה הצלבנית (מאות 12–13 לסה"נ) כבר מרובים תיאורי עולי רגל יהודים המעידים על מרחב מקודש יהודי נרחב,[19] מגמה שהתבססה מאד בתקופה המוסלמית המאוחרת. ניכוסה מחדש של הארץ על ידי האיובים והממלוכים (מן המאה ה-12 ואילך) הביא להתבססות הישוב היהודי בארץ ישראל ולהרחבת תנועת עולי הרגל מארצות האסלאם ומקהילות ספרד ואשכנז.[20] שינוי זה הביא להרחבה משמעותית של מצאי המקומות הקדושים ששירתו הן את הקהילה היהודית המקומית והן את עולי הרגל היהודיים שהגיעו ממרחק.[21]

עיקר מקומות קדושים אלו היו קבריהם של אישים מתקופת התנ"ך, המשנה, והתלמוד. לתהליך הרחבת מפת המקומות הקדושים היה ביטוי נרחב בחלקים רבים של ארץ ישראל, במיוחד באזור הגליל המזרחי, שם זוהו וקודשו קברים רבים של תנאים ואמוראים, אך הוא בלט במיוחד בירושלים. העיר היוותה מוקד מובהק לעולי רגל יהודים והתייחדה בכך שפולחנם סבב סביב חורבן בית המקדש והייחולים לבנייתו מחדש.[22]

שלהי התקופה העות'מאנית (1799–1917) ותקופת המנדט (1917–1948) היו שתי תקופות משמעותיות מאד מבחינת פיתוח המרחב המקודש היהודי שהלך והתרחב. הייתה זו תקופה של שגשוג

16. יורם בילו, "פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל," *מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי*, יט–כ (תשנ"ז-תשנ"ח): 65–84.

17. Shmuel Safrai, "Pilgrimage to Jerusalem at the End of the Second Temple Period," in *Studies on the Jewish Background of the New Testament*, ed. Otto Michel et al. (Assen: Van Gorcum, 1969), 12–21.

18. Eyal Ben Eliyahu, "'On That Day, His Feet Will Stand on the Mount of Olives': The Mount of Olives and Its Hero between Jews, Christians and Muslims," *Jewish History* 30, nos. 1–2 (2016): 29–42.

19. Elchanan Reiner, "A Jewish Response to the Crusades: The Dispute over Sacred Places in the Holy Land," in *Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge*, ed. A. Haverkamp (Sigmaringen: J. Thorbecke, 1999), 209–31.

20. Ora Limor, "Sharing Sacred Space: Holy Places in Jerusalem between Christianity, Judaism, and Islam," in *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar*, ed. Iris Shagrir, Roni Ellenblum, and Jonathan Riley-Smith (Aldershot: Ashgate, 2007), 219–31.

21. Josef W. Meri, *The Cult of Saints among Muslim and Jews in Medieval Syria* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

22. Elchanan Reiner, "Traditions of Holy Places in Medieval Palestine—Oral versus Written," in *Offerings from Jerusalem: Portrayals of Holy Places by Jewish Artists*," ed. Rachel Sarfati (Jerusalem: Israel Museum, 2002), 9–19.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

ועתיקי יומין ושההגעה אליהם נעשית בשל ציווי דתי, התפתחו לאורך השנים מקומות קדושים משניים בחשיבותם שנסיבות יצירתם ופעילותם מבוססים על אמונה עממית.

כך, בעוד שאתרי הקודש החשובים והבולטים מושכים אליהם מאמינים ממקומות רחוקים, הרי המקומות הקדושים המשניים משמשים לרוב כאתרי עלייה לרגל אזוריים או מקומיים.[9] מקומות אלו נוצרים לעתים קרובות על ידי תושבי האזור, בני הקהילה או הישוב, והמסורות המצוינות במקומות אלו הן בדרך כלל מקומיות וקשורות במיתוסים אישיים וקהילתיים. בני המקום והאזור מפתחים בעצמם מקומות קדושים אלו ומעגל הקדושה שלהם מוגבל בתחילה, עד שתהילתם יוצאת למרחק.[10]

מול העלייה לרגל הפורמלית אל המקומות הקדושים המרכזיים, המדגישה קולקטיביות, פולחן קבוע, ולוח שנה סדור, מבוססת העלייה לרגל הלא-פורמלית על חוויה אישית ועל גמישות ויצירתיות דתיים. מול קוד ההתנהגות הקפדני והמגביל מאד בעלייה לרגל פורמלית, כזה שאיננו משאיר מקום רב לקהילה ולפרט, הביקור באתרי השוליים מאפשר מקום רחב יותר למאמינים ולצרכיהם האישיים והקהילתיים.[11] מול "הגבריות" והרשמיות במקומות הקדושים הממוסדים, המתווכת פעמים רבות על ידי ממסד השומר על כללי הדת, הרי במקומות הקדושים השוליים ניתן מקום רב "לאחר" ולשונה, והם מתנהלים בפתיחות רבה הרבה יותר מבחינת נהלים והיררכיה דתיים.[12] פתיחות זו מאפשרת לעולי הרגל לחוות חוויה דתית אישית ולקבל מענה לצרכיהם הפרטיקולריים.

על רקע תהליכים כלל-עולמיים של התחזקות האמונה הדתית ושל הדגשת מסורתיות, הולכת וגוברת גם מרכזיותם וחשיבותם של האתרים הדתיים המקומיים בתנועת העלייה לרגל.[13] כחלק מתהליך זה, המתחולל במדינת ישראל ביתר שאת מאז שנות השבעים של המאה הקודמת,[14] קיבלו אתרי עלייה לרגל חדשים ופריפריאליים דגש רב. בתקופה זו, במקביל לשינויים חברתיים ופוליטיים שהתחוללו במדינת ישראל—בין היתר משבר מלחמת יום הכיפורים ועליית הימין לשלטון—חל שינוי במקומם ובמעמדם של בני עדות המזרח בחברה הישראלית והם השפיעו ביתר שאת על המרחב המקודש. מנהגים דתיים, שעד אז באו לידי ביטוי במסגרת משפחתית או קהילתית, הפכו לחלק מן הפרהסיה הישראלית.[15] נוכחותם של המזרחיים במקומות הקדושים

9. R. Stoddard, "Defining and Classifying Pilgrimages," in Stoddard and Morinis, *Sacred Places, Sacred Spaces*, 41–60.

10. על עלייה לרגל לא-פורמלית ראו:
Daniel H. Olsen, "Tourism and Informal Pilgrimage among the Latter-Day Saints," in *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, ed. Dallen J. Timothy and Daniel H. Olsen (Abingdon: Routledge, 2006), 254–70; Hamlet Melkumyan, "Informal Shrines and Social Transformations: The Murids as New Religious Mediators among Yazidis in Armenia," in *Sacred Places, Emerging Spaces: Religious Pluralism in the Post-Soviet Caucasus*, ed. Tsypylma Derieva, Florian Muhlfried and Kevin Tuite (New York: Berghahn, 2018), 177–202.

11. Alan Morinis, "Introduction: The Territory of the Anthropology of Pilgrimage," in *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage* (Westport, CT: Greenwood Press, 1992), 14–15.

12. Susan Sered Sta, "Rachel's Tomb: The Development of a Cult," *Jewish Studies Quarterly* 2, no. 2 (1995): 103–48.

13. Ian Reader, *Pilgrimage: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 1–19; Jens Kreinath, "The Seductiveness of Saints: Interreligious Pilgrimage Sites in Hatay and the Ritual Transformations of Agency," in *The Seductions of Pilgrimage: Sacred Journeys Afar and Astray in the Western Religious Tradition*, ed. Michael A. Di Giovine and David Picard (Suey: Ashgate, 2015), 121–43.

14. Yoram Bilu, "Dreamers in Paradise: The Rise and Fall of a New Holy Site in Beit She'an, Israel," in *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition*, ed. Ra'anan S. Boustan, Oren Kosansky, and Marina Rustow (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011), 80–101.

15. יורם בילו, "פולחני הקדושים בישראל – מסורתיות מול מודרניות," בתוך *ישראל והמודרניות: למשה ליסק* ביובלו, עורכים אורי כהן ואחרים (באר-שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2006), 367–394.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

למספר הרב יחסית של גיאוגרפים המתעניינים בסוגיות מרחביות ציוניות וישראליות,[4] הרי מעטים מבניהם עוסקים בשאלות מחקר מרחביות יהודיות מובהקות.[5]

זה הוא הרקע המתודולוגי וההקשר למאמר הנוכחי העוסק בשינויים שחלו בבתי הקברות היהודיים בירושלים כתוצאה מן התמורות החברתיות והדתיות הרחבות יותר שהתחוללו בקרב תושבי ירושלים. באמצעות תצפיות שנערכו במקומות אלו, ספרים, קונטרסים, עיתונים, ואתרי אינטרנט של החברה הדתית והחרדית, מבליט המאמר את החדשנות המאפיינת את תהליך יצירתם ופיתוחם של אתרי עלייה לרגל בעיר. הטענה הנבחנת במאמר זה היא כי בחמישים השנים האחרונות חל בירושלים תהליך נרחב של מעבר מעלייה לרגל המדגישה מקומות שקדושתם נקשרת במעמדה המקדשי של ירושלים אל עלייה לרגל אל קברי צדיקים בני זמננו. תנועה זו של עולי הרגל היא אינדיבידואלית וספונטאנית יותר מן העבר, מנותקת לעתים מן המיתוסים המכוננים של היהדות בירושלים, ומדגישה קהילתיות.

מבחינה זו השתוותה ירושלים לתהליכים שהתרחשו באותן השנים בחלקים אחרים של מדינת ישראל, במקומות יישוב שבהם התפתח מערך מורכב של קברים קדושים המשמש את האוכלוסייה המקומית. במקומות מרוחקים אלו, פיסית וסמלית, ממקדשיותה הדומיננטית של ירושלים, הפכו קברי צדיקים למוקדי השתטחות ותפילה עיקריים. אך בעוד שמשך שנים רבות התרכז תהליך זה בספר העירוני של מדינת ישראל,[6] במקומות כמו נתיבות, בית שאן, ובאר שבע, עיירות וערים שהתגוררו בהם עולי ארצות האסלאם, הרי בהמשך התרחבה תרבות ההשתטחות על קברי צדיקים גם לערים ולאזורים אחרים של מדינת ישראל, כולל גם ירושלים.

עלייה לרגל ומקומות קדושים: בין רשמי לספונטאני ובין מרכזי לשולי

העלייה לרגל היא תופעה דתית היסטורית ועכשווית המאפיינת את מרבית דתות העולם.[7] בהיותה מושפעת מאד משינויים חברתיים המאפיינים את העולם המודרני—מתמורות פוליטיות, תרבותיות, כלכליות, וגם דתיות—הרי העלייה לרגל משתנה ומתעצבת ללא הרף, מגוונת ורחבה הרבה יותר מבעבר.[8]

מגוון המקומות הקדושים הקיים בעולם הוא עצום והשונות ביניהם, לא רק מבחינת הגיאוגרפיה שלהם, מראם הפיסי, וגודלם, אלא גם ובעיקר מבחינת חשיבותם ומרכזיותם לדת ולמאמינים, היא גדולה. בצד המקומות הקדושים שחשיבותם ומרכזיותם נובעת ממיתוסים מכוננים

4. יהושע בן-אריה, יוסי בן-ארצי, וחיים גורן, עורכים, *מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית יישובית של ארץ ישראל* (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ח);
Ruth Kark, *The Land That Became Israel: Studies in Historical Geography* (New Haven, CT: Yale University Press, 1990); Maoz Azaryahu, *Tel Aviv, Mythography of a City* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2007); Stanley Waterman, "Ideology and Events in Israeli Human Landscapes Revisited," *Jewish Journal of Sociology* 57 (2015): 77–104.

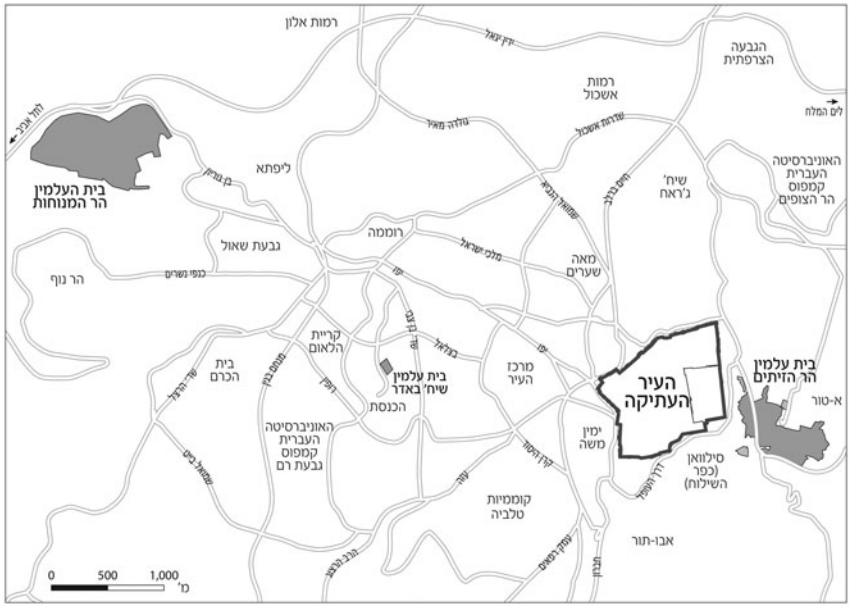
5. Harold Brodsky, ed., *Land and Community: Geography in Jewish Studies* (Bethesda: University of Maryland Press, 1998), 147–52.

6. Yoram Bilu, *The Saints' Impresarios: Dreamers, Healers, and Holy Men in Israel's Urban Periphery* (Boston: Academic Studies Press, 2010).

7. Jamie Scott and Paul Simpson-Houseley, *Sacred Places and Profane Spaces* (Westport, CT: Greenwood Press, 1991); Simon Coleman and John Elsner, *Pilgrimage: Past and Present* (London: British Museum Press, 1995); Robert H. Stoddard and Alan Morinis, eds., *Sacred Places, Sacred Spaces: The Geography of Pilgrimage* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1997).

8. Ian Reader, "Pilgrimage Growth in the Modern World: Meanings and Implications," *Religion* 27, no. 3 (2007): 210–29; S. Brent Plate, "Introduction: The Varieties of Contemporary Pilgrimage," *Crosscuents* 59, no. 3 (2009): 260–67; Simon Coleman, "Ritual Remains: Studying Contemporary Pilgrimage," in *A Companion to the Anthropology of Religion*, ed. Janice Boddy and Michael Lambeck (Oxford: Wiley Blackwell, 2013), 294–308.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

מפת ירושלים ובה מצויין מיקום בתי הקברות הנזכרים במאמר

גיאוגרפיה תרבותית—תת-תחום של גיאוגרפיה אנושית—עוסקת ביחסי הגומלין שבין המרחב והסביבה לבין תרבות. דיסציפלינה רב-תחומית זו מקשרת בין מדעי החברה לבין מדעי הרוח (ובכללם מדעי היהדות) ובין מחקר התרבות לבין מחקר הפעילות האנושית במרחב. תחום זה מתמקד בהיבטים מרחביים של התנהגות קבוצות ופרטים, בפעילותם, ובהשפעה שלהם על יצירת נופי תרבות.[2]

החיבור של תחום זה למדעי היהדות איננו אינטואיטיבי ומעטים באופן יחסי מחקרים גיאוגרפים-תרבותיים על יהודים ויהדות. בניגוד לעושר המחקרי של "תרבות יהודית" (Jewish Culture) ושל "יהדות תרבותית" (Cultural Judaism, כלומר הבנת היהדות באמצעות היסטוריה, מנהגים, ערכים, מורשת, ועוד), ממעטים גיאוגרפים לעסוק בכך. בשנים האחרונות אמנם גברה התעניינותם של היסטוריונים בסוגיות מרחביות יהודיות ובהשפעת הדת על הגיאוגרפיה ולהיפך,[3] אך חסרה בהם זווית הראיה הייחודית והביקורתית הגיאוגרפית. בניגוד

2. James Duncan and David Ley, "Representing the Place of Culture," *Place / Culture / Representation*, ed. James Duncan and David Ley (London: Routledge, 1993), 1–24; Don Mitchell, *Cultural Geography: A Critical Introduction* (Oxford: Blackwell, 2000), 37–65; Yi-Fu Tuan, "Centennial Forum: Cultural Geography: Glances Backward and Forward," *Annals of the Association of American Geographers* 94 (2004): 729–33.

3. Julia Brauch, Anna Lipphardt, and Alexandra Nocke, eds., *Jewish Topographies: Visions of Space, Tradition and Place* (London: Routledge, 2016). בכרך זה, שעוסק בשאלות מרחביות מובהקות, אין בין העורכים והמחברים גיאוגרפים.

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press

AJS Review 45:1 (April 2021), א–יט
© Association for Jewish Studies 2021
doi:10.1017/S036400942000046X

שינויים במפת המקומות הקדושים היהודיים בירושלים: תהליך התקדשותם של קברי צדיקים בשלושה מבתי הקברות של העיר, 1967–2017

דורון בר

בשנים האחרונות מתמלאים מדי שבוע לוחות המודעות בירושלים במודעות המעודדות את ציבור המאמינים לקחת חלק בהתכנסויות, הילולות, ועליות לרגל. מודעות אלו מכריזות על כנסים דתיים שנערכים ליד קברי רבנים וצדיקים מקומיים ועל תפילות המעניקות למשתטחים סגולות שונות.

פרסומים אלו רומזים על שינוי גדול מאד שחל בשנים האחרונות במפת המקומות הקדושים בירושלים ועל העשרת לוח השנה היהודי-ירושלמי בימי עלייה לרגל חדשים שנוספו לחגים, לצומות, ולעליות לרגל שצוינו בעבר. "זמן קדוש" חדש זה קשור בגיאוגרפיה קדושה חדשה שנוצרה בשנים האחרונות, בעלייתם של מקומות קדושים חדשים רבים על מפת הקדושה היהודית בעיר, ובשינוי מעמדם של אתרים ותיקים יותר.

בימינו כוללת מפת המקומות הקדושים היהודיים בירושלים ובסביבתה לא רק את הכותל המערבי, קבר שמואל הנביא, או קבר רחל, מקומות שהיו לאורך ההיסטוריה במוקד העלייה לרגל היהודית, אלא גם ובעיקר קברים של רבנים ואנשי דת בולטים. קבריהם החדשים יחסית של המקובל יצחק כדורי, של מנהיגה הרוחני-דתי של תנועת ש"ס הרב עובדיה יוסף, ושל הרב אברהם מרדכי אלתר, ממנהיגי חסידות גור, הם אך דוגמא לקברים רבים שהפכו למקומות קדושים ושמושכים אליהם בשנים האחרונות המוני עולי רגל. סביב קבריהם של דמויות קודש אלו נוצרה הילה של קדושה שמושכת אליה מאמינים רבים במשך כל השנה אך בעיקר בימי ההילולות לזכרם. העלייה לרגל לקברים אלו היא חלק מתנועה רחבה ומשמעותית שמאפיינת בשנים האחרונות את ציבור המאמינים היהודי בכלל, ואת זה הירושלמי בפרט, אשר מחפש מקומות קדושים רבים יותר ומגוונים יותר שבהם יוכל לפגוש את אלוהיו בדרך בלתי אמצעית.

מאמר גיאוגרפי-היסטורי-תרבותי זה מנתח את השינוי שחל בחמישים השנים שחלפו מאז מלחמת ששת הימים במפת המקומות הקדושים היהודיים בירושלים ומתמקד בתהליך הפיכתם של קברי צדיקים בבתי הקברות של העיר למקומות קדושים. הוא בוחן את השינויים שעבר המרחב המקודש היהודי ומתמקד בשלושה בתי קברות יהודיים שנמצאים בחלקים שונים של העיר: בית הקברות ההיסטורי שבהר הזיתים, בסמוך לעיר העתיקה; בית הקברות הר המנוחות שבמערב ירושלים, בו קודשו בשנים האחרונות קברים רבים; ובית הקברות בשיח'-באדר, שם הביא קידוש קברו של הרבי מזוויעהל להפיכתו לאתר עלייה לרגל מרכזי ופעיל.[1]

1. על בתי הקברות של העיר ראו: מירון בנבנישתי, *עיר המנוחות: בתי העלמין של ירושלים* (ירושלים: כתר, 1990).

https://doi.org/10.1017/S036400942000046X Published online by Cambridge University Press